

Boerderijen bouw

Hout doorstaat geen duizenden jaren, boven noch in de grond. Aangezien huizenbouw vanouds een zaak van houtbouw was, is er vanuit de prehistorie weinig bekend over de plaats en de indeling van die boerderijen. Wel zijn er bij opgravingen elders in Twente plattegronden van boerderijen blootgelegd, waarbij aan de hand van paalgaten, bij benadering, de vorm en omvang van de préhistorische boerderijen kan worden afgeleid. De conclusies van de deskundigen zijn echter niet eenduidig, zodat we ons daar niet verder in zullen verdiepen. Pas vanaf de 12e eeuw moet zich het boerderijtype hebben ontwikkeld zoals wij het thans nog kennen onder de benaming saksische boerderij. Deze saksische boerderijen, ook wel bekend als “lös hoes”, bestonden uit één ruimte, waarin zich zowel de woning als de veestalling bevonden.

Mens en dier woonden in het “lösse hoes” als één grote familie bij elkaar

Waren er in de préhistorie aparte gebouwtjes voor mens, vee en graanopslag, vanaf de 12e eeuw kwam alles onder één dak, uitgezonderd de schapen en vanzelfsprekend de bijen.

Waarschijnlijk waren vanaf die tijd de grotere boerderijen niet meer gebouwd op palen in de grond, maar is men begonnen de staanders op zware veldkeien en de wanden op groundbalken te zetten. In oude markeboeken valt te lezen dat daklozen zich wel een hut op palen mochten bouwen maar geen boerderij. Zo'n hut moest direct na de dood van de bewoner weer worden afgebroken, ingegraven palen gaven de hut bovendien geen lang leven.

Waarschijnlijk heeft het saksische lösse hoes (hallehuis) eeuwenlang nauwelijks enige verandering ondergaan.

Het geheel was een echt familiehuis, waar soms twee of drie generaties bijeen woonden, vrijwel zonder enige ruimte voor privacy. Ook toen later, vooral in de 18e en 19e eeuw het woonvertrek door een muur van het bedrijfsgedeelte werd gescheiden, bleef de wens om overzicht te houden bestaan. Daarom bracht men in die tussenwand op ooghoogte vensters aan. Vaak verhuisde men zelfs gedurende het dagelijks wonen naar het voorste gedeelte van

de deel.

De verblijven bevonden zich onder het gebint, terwijl op het gebint de graanoogst werd opgeslagen. Omdat hiervoor veel ruimte nodig was, waren de daken van deze boerderijen hoog en spits.

De zolder bestond uit ruwe planken of stammetjes, ook wel sleten genoemd. Midden boven de deel liet men tussen twee balken een rechthoekig gat open, "het slop" waardoor graan vanaf

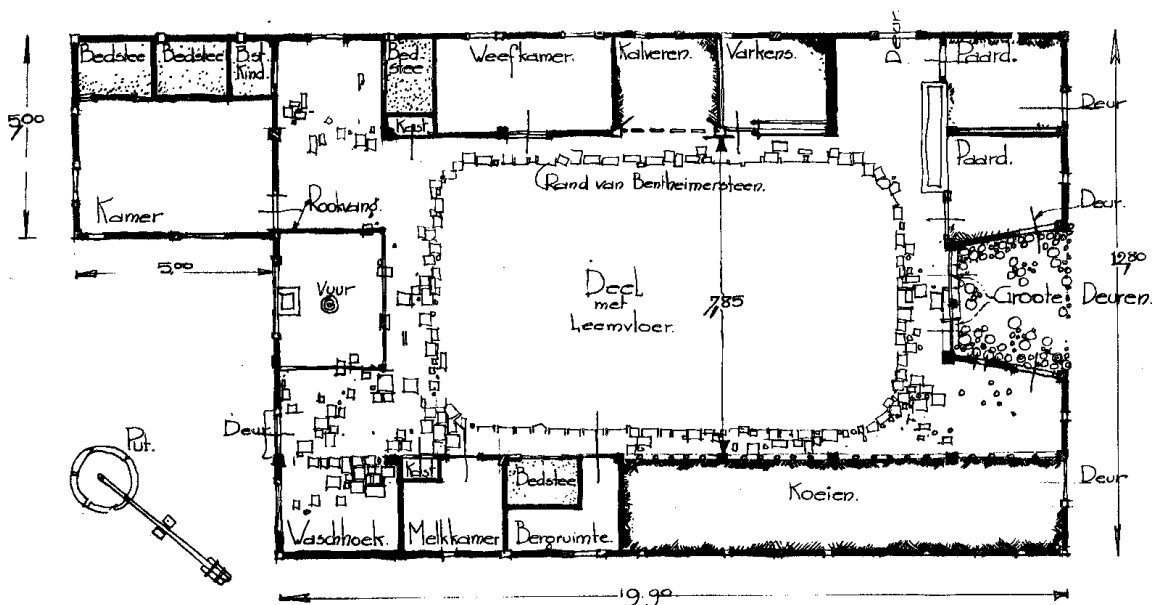

De basis voor de boerderij "het veerkante wark" wordt geplaatst

de naar binnen gereden oogstwagen kon worden opgestoken en waardoor men in voorkomende gevallen garven naar beneden kon gooien om te dorsen. De enorme zolder had vaak een vaste indeling: Het keukenzolder was, samen met de "voorbalk'n" bestemd voor de rogge-opslag, terwijl de "achterbalk'n" gebruikt werd voor het hooi. Op de "liekspiers" naast het slop werd de haver, waarvan haksel voor de paarden werd gesneden, opgeslagen. Het "liekspier" ontleedde z'n naam aan de lijkst, die hieronder tijdens een begrafenis, voordat de overledene voor het laatst uitgedragen

werd, werd geplaatst.

Links en rechts van het gebintwerk, waarbinnen zich de deel en het woongedeelte bevonden, was sprake van een soort afdak. Hierin waren de stallen, de bedsteden, de washoek en mogelijk de weefkamer ondergebracht. Boven deze ruimtes bevond zich een planken zolder

Plattegrond van een "lös hoer"

die de vloer vormde van de zogenaamde "hiele": de zolderruimte voor allerlei spullen zoals afgedankt huisraad, maar ook voor hooi of stro. Soms had men hier slaapruijnte afgeschoten voor het personeel. De hiele was meestal afgetimmerd met verticale planken.

De buitenmuren bestonden aanvankelijk uit een raamwerk van balken, waarin verticale spijlen werden doorvlochten met twijgen die vervolgens werden dichtgesmeerd met een

mengsel van leem en koemest. De leem werd in dunne lagen tegelijk aangebracht (gesmeten) zodat het goed tussen het vlechtwerk kwam. Volgens overlevering werden drie kruiwagens leem, drie emmers koemest, drie emmers kort strohaksel en wat water gemengd tot een homogene massa.

De wanden waren geplaatst op balken die op het zand lagen. Dit zogenaamde grondhout ging op den duur natuurlijk rotten. Daarom werd na de 17e eeuw het grondhout geplaatst op vierkante stukken Bentheimer steen, of bij eenvoudige bouwsels op dikke veldkeien.

Hoewel de baksteen al veel langer bekend was, duurde het nog tot ver in de 18e eeuw voor dit dure materiaal voor het eerst gebruikt werd bij de bouw van boerderijen. Vóór die tijd was het gebruik van steen voorbehouden aan de adel en geestelijkheid. Begin 20e eeuw kwamen er in onze omgeving nog steeds boerderijen en schuren met (deels) lemen wanden voor.

Vanaf het midden van de 18e eeuw nam de veestapel aanzienlijk toe; het was het begin van de geleidelijke verschuiving in het boerenbedrijf van de akkerbouw naar de veeteelt. Reden waarom in die tijd veel boerderijen ten behoeve van de stalling met een gebint werden verlengd.

De bezoeker op een oude Stokkumse boerderij kwam altijd binnen via het “oonderschoer”.

Dat was een deels overdekte ruimte voor de achterdeur, waar gereedschap stond en o.a. veldvruchten als bonen te drogen hingen. Vervolgens ging men naar binnen door de grote achterdeur de zogenaamde “nienduure”, die door een staande balk, de “middeler” in tweeën was gedeeld. Onder in de “nienduure” was een klein rond gat het zogenaamde “hoondergat” waardoor de kippen in en uit konden gaan.

Door de “nienduure” binnenkomend zien we rechts de paardestallen, met daarvoor zandstenen “paardekribben”, soms met een jaartal uit de 18e eeuw erop. Daarboven is de ruif en een klep of deksel tussen de ruif en de krib, dat opgeslagen kan worden, zodat de kippen niet de paardenstal in kunnen vliegen. Links zien we de koeienstal, een bergruimte met ingebouwde bedstee, een melkkamer met spinde of muurkastje en de washoek. De koestal heeft een rij “reppels” die in de “zul” staan en waaraan de koeien met kettingen zijn vastgelegd. Boven zitten de reppels vast in een balk de zogenaamde “stekrij”, waarop de boer met krijt de datum waarop de koe is gedekt heeft genoteerd. Boven de stal bevindt zich de “hiele”.

In de bergruimte was een bedstee voor één van de knechts, die zo direct bij de hand was, als er ongemak was bij het vee. Soms was er in deze bergruimte of in de “hiele” een slaappleats gereserveerd voor een snijder (kleermaker), schoenmaker of klompenmaker, die af en toe bij de boer hun diensten kwamen aanbieden.

De melkkamer was vanouds het heiligdom van de boerin. Daar stonden, behalve de vaten en tonnen met melk, ook de tonnen met vlees, snijbonen en zuurkool. Knecht noch meid mochten daar alleen binnen komen.

Rechts zien we een varkenshok, een kalverstal, een weefkamer, en bedstede met kast, vervolgens een deur die naar de aangebouwde bovenkamer leidt.

In het woongedeelte vormt het vuur de centrale plaats. Grootvader zit in een hoekje van de haard en stookt de grote ketel met aardappels voor de varkens. (Later werd dit varkensvoer in de “fornuispot” gemaakt). Rook en vonken vliegen omhoog langs de “hoalboom”, waaraan de “hoalketting” hangt, door de schoorsteen naar boven. Vroeger was de “hoalketting” meestal door middel van een soort zaag met ketting op en neer te schuiven.

Een ijzeren stolp met gleuven voor het toetreden van lucht, werd in de losse huizen bij nacht over de “vuurrake” gezet, zodat niet een kat of de wind de vonken door het huis zouden

verspreiden.

Men zat het liefst zo dicht mogelijk rond het open vuur. Het werd gestookt boven een kuil. De warmte verspreidde zich natuurlijk direct door de grote ruimte. Daardoor was alleen dicht bij het vuur de warmte te voelen en dan alleen nog aan de voorkant. Maar men was allang tevreden als het in de boerderij vorstvrij bleef.

Vooraf in de loop van de 19e eeuw werd het interieur van de grotere boerderijen wat luxueuzer. De rijkere aankleding was vooral te vinden in onze omgeving, waar de grotere boeren hun welvaart wilden tonen. Grote kabinetten en staande klokken gingen het woongedeelte sieren, de deuren werden voorzien van panelen terwijl de muren werden bekleed met Delftse of Makkumer tegels. De lemenvloer werd in het woongedeelte vervangen door keitjes die in bepaalde patronen tot een vloer werden verwerkt. Veel later werd de vloer gemaakt van klinkers of esterikken, waarop met fijn zand bepaalde patronen werden gemaakt. Nog tot het begin van de 20e eeuw stonden de koeien in de potstal, waarvan de bodem ruim een halve meter lager lag dan het oppervlak van de deel. In de stal werden de heideplaggen gestrooid, die later, vermengd met de mest van de koeien, naar buiten werden gescheept. Niet bepaald een hygiënische situatie, temeer daar het om melkvee ging.

In het eerste kwart van de 20e eeuw werden de potstallen vervangen door de grupstallen, waarin de koeien op gelijk niveau met de deel stonden en de mest in de achterlangs lopende goot terecht kwam.

De plaats van de boerderij

De Stokkumse boerderijen kunnen we, historisch gezien, globaal in twee groepen onderscheiden:

1- de aloude boerenerven met hun bouwlanden, zoals die voorkwamen in de middeleeuwen, opgetekend in het Schattingsregister van 1475 en in het Verpondingsregister van 1600 en 1601;

2- de erven die later zijn gesticht, met name in de 19e en 20 eeuw op gronden die na de markeverdeling zijn ontgonnen.

Het is met name de eerste groep die voor een groot deel de karakteristiek en de aantrekkelijkheid van Stokkum bepaalt. Deze boerderijen liggen bijna allemaal aan de voet van de

Koeien aan de reppels en het pluimvee op de deel

hogere es, op de grens tussen deze en de lagere gronden. Overal valt op dat deze boerderijen, gezien vanaf de andere kant van de es, lijken schuil te gaan achter die bouwlanden, met name als deze zijn begroeid met mais of vroeger met de rogge.

Voor deze bebouwingen bij de essen maakt men onderscheid in verschillende vormen: de flank-es-, de krans-es-, de zwerm-es- en de kern-es nederzettingen. Stokkum is een goed voorbeeld van een flank-es-nederzetting waarbij de oudste boerderijen in een (onregelmatige) rij langs één van de zijden van de es zijn gebouwd.

Waar deze eerste boerderijen aanvankelijk precies stonden is nog een vraag. Van meerdere huizen is uit de overlevering bekend dat ze eens zijn verplaatst. Over de exacte ligging en aanleg van de oudste boerderijen kan dan ook weinig met zekerheid worden gezegd. Wel lijkt

het zeker dat de boerderijen veelal met de achterdeur naar de weg lagen. Opvallend is ook dat zelfs de grootste boerderijen vroeger slechts één schuur hadden, die zich naast het huis of min of meer voor de grote achterdeur bevond.

Aan de voorkant van het huis werd een rookvrije “endskamer” uitgebouwd

Waarschijnlijk zijn de boerderijen aanvankelijk niet groter dan drie tot

vijf gebinten (dus 2 tot 4 gebond). Pas in de 17e eeuw lijken de boerderijen groter te worden, vooral na de vernielingen tijdens de 80-jarige oorlog werden de nieuwe boerderijen groter van omvang. Na die tijd zijn alleen de kottersplaatsjes nog kleiner dan vijf gebond.

Het kwam geregeld voor dat er op een erf naast de boerderij een kleiner huis stond dat bestemd was voor de uittreedende ouders. Dit noemde men de lijftocht. Na overlijden van de ouders werd de lijftocht meestal verhuurd aan een knecht. Later, vanaf de 18e eeuw, werd het de gewoonte dat de oudelui in een lijftochtskamer, ook wel de bovenkamer genoemd, gingen wonen. Deze kamer werd meestal aan de voorkant van het huis bijgebouwd (endskamer).

Het vervangen van de lijftocht door de aangebouwde bovenkamer heeft waarschijnlijk fiscale redenen. Stonden er namelijk twee huizen op een erf dan moest er voor twee vuursteden belasting worden betaald.

Frappant is dat een aparte woning voor uittreedende ouders sinds een 20-tal jaren weer in zwang is.

In de verschillende registers vanaf de 15e eeuw zien we dat het aantal grotere boerderijen nauwelijks toenam. Wel werden er vanaf de 17e eeuw vele catersteden en hutten gebouwd. Hoewel deze nieuwe bewoners geen recht hadden op het gebruik van de markegronden, werd dit toch oogluikend toegestaan. Men kon nu eenmaal geen arme weduwe of een arm en groot gezin zomaar in de openlucht laten creperen. Vooral omdat het vaak mensen betrof die geboortig waren uit de buurt en dus familie van de grotere boeren. In de markeboeken werd

de toestemming vaak beredeneerd met “uit consideratie”, “uit genade”, “om niet”, “om Godswille” of “soo lange die olde Moor(moeder) leeft”.

De sterke bevolkingsgroei in de late 17e en vooral de 18e eeuw had tot gevolg dat er vele noodoptrekjes zoals aarden, houten en stenen hutten werden gebouwd. Daarnaast werden schuren, bakhuizen en zelfs schaapschotten “bewoonbaar” gemaakt. Uit volkstellingen van die tijd blijkt dat er dan vaak meerdere gezinnen op één erf wonen. Niet iedereen kon z’n bestaan vinden op die ene boerderij, zodat men zich ging bezig houden met de huisnijverheid zoals spinnen, weven e.d.

Typen boerderijen

Hoewel de boerderijen zeer eenvoudig waren heeft zich in de loop der tijd toch een veelheid aan vormen ontwikkeld. Het begint al met de grote tweedeling: huizen met loodrechte meestal houten gevels en die met wolfsdaken (dakschilden). Vooral in het oosten van Twente zien we veel boerderijen met loodrechte gevels. Ook in Stokkum zijn verschillende Weldammer boerderijen van dit type.

Waarschijnlijk zijn de huizen met dakschilden ouder; omdat het bouwen van een loodrechte gevel meer eist van bouwtechniek en zwaarte der materialen.

Wijzigingen in het aloude type hallehuis-boerderij zijn slechts zeer geleidelijk vanaf de 18e eeuw doorgevoerd. Oorzaken waren de toename van de veeteelt, maar ook de vraag naar meer woongenot. Men begon van het woongedeelte de muren te verhogen en de voorgevel te verbreden. De nok bleef zoals vanouds wel één rechte lijn, in de lengterichting van de boerderij.

Vervolgens deed in de 19e eeuw in onze omgeving, anders dan in andere delen van Twente, het zogenaamde rivieren dwarshuis z’n intrede. Deze huizen werden aanvankelijk alleen gebouwd in de Betuwe en langs de IJssel. Ook bij deze huizen ging het om een verruiming in de hoogte en in de breedte van de -van de deel afgescheiden - woonruimte, met een verdeling in kamers voor wonen en slapen. Het zo ontstane dwarshuis kreeg evenwel een eigen kap, waarvan de nok haaks lag op die van de boerderij.

Deze voor Twentse begrippen, karakteristieke Markelose boerderijbouw heeft zich later verbreid naar Wierden, Diepenheim en Delden.

Bijgebouwen

De schuren in onze omgeving hebben evenals de boerderijen vaak een wolfdak. Elders in Twente zijn de schuren vaak voorzien van steile planken gevels. De schuren hebben vaak een doorrit.

Niet zelden werd de schuur het “oole hoes” genoemd, wat er op duidt dat de vroegere boerderij was gedegradeerd tot schuur.

Schaapskooien kwamen in Stokkum nauwelijks voor, anders dan in Elsen en de Achterhoek waar de grotere boeren allemaal een schaapskudde van ruim 50 schapen hadden en daarmee naar de Borkeld trokken.

Alleen de grotere boerderijen in de buurtschap hadden een bakoven. Deze werd dan ook door de burens gebruikt. Dit was geen bezwaar; men bakte toch voor drie of zelfs wel zes weken. Op een afgesproken dag kwamen dan de buurvrouwen met hun voorbereekte broden en bakten die gezamenlijke in één oven. Aangezien er belasting werd geheven over de aantallen haardsteden, ovens en smidsen werden deze zoveel mogelijk beperkt. Vanaf eind 19e eeuw kwamen er beroepsbakkers waar de boeren hun brood gingen bakken of het lieten bakken.

Bijenstal

dan een hoepel te liggen. De garven werden met de koppen (aren) naar binnen gelegd. Op de grond werd eerst een soort vloer met balken of sleten gelegd.

Bij de kapbergen kan men onderscheid maken in: de éénroedeberg (paraplu), een kegelvormige kap die opschuifbaar is om de middenpaal middels een katrol en hijskabel; de meerroedenberg die meestal bestond uit vier roeden met een piramidevormige, strogedekte kap, eveneens in hoogte verstelbaar. Vaak is het onderste gedeelte afgetimmerd zodat op het dak ervan (de sleten) de rogge kon worden opgetast.

Verschillende andere kleine bouwsels die we vroeger op het boerenerf tegenkwamen waren: bijenstallen, plaggenschuren, varkensschuren, molenhuisjes en veel later de kippenhokken.

Zolang de eeuwige roggebouw bestaat, zijn heideplaggen of schadden bij de bemesting van het land gebruikt. In het najaar haalden de boeren het hun toekomstige aandeel aan plaggen

Bakoven in de buitenlucht

van de gemeenschappelijke veld- of heidegrond. Precies boven de grond werden met de plaggenzicht de heidepollen afgemaaid, zodat de wortels bleven zitten. De plaggen deden niet alleen dienst als stalstrooisel onder het vee in de potstal maar ook als brandstof voor het haardvuur. De geogste plaggen werden opgeslagen in de plaggenschuur. Op verschillende manieren is door de boeren vanaf de 19e eeuw gebruik gemaakt van dierkracht (paarden en

honden) voor het verrichten van verschillende werkzaamheden zoals het

dorsen, karnen en haksel snijden. De hondekarn bestond uit een groot verticaal rad van ongeveer twee meter doorsnee. Het was geplaatst tegen de buitenmuur ter hoogte van de plaats waar binnenshuis de karn stond. De hond liep in dat rad in een soort tredmolen waardoor de draaiende as de karn in beweging bracht. Rond de molen was een huisje gebouwd.

Vaker was op de boerderij een zogenaamde rosmolen aanwezig. Een paard bracht buiten middels lange bomen al rondlopend tandraden in werking die via een ondergrondse stang

binnenshuis zorgden voor aandrijving van de dorsmolen, de hakselmachine en soms de karn.

De laatst bekende rosmolen in Stokkum was het ronde bakstenen “mölnhoes” dat bij de boerderij Effink stond en in 1975, toen de familie Kottenberg verhuisde naar het Vlier, werd afgebroken.

Het paard trok de rosmolen

In het laatste kwart van de 18e eeuw maakte de aardappel grote opgang. De grote voorraden moesten gedurende de winter vorstvrij worden opgeslagen. Men deed dit door ze in te kuilen op een laag stro. De kuil werd afgedekt met stro, zand en bladafval. Beter was de berging in kelders. Deze kelders waren niet veel meer dan een gat in de grond, een dak erboven en een aarden wal er omheen. Ook had men wel aardappelkelders in de schuur onder de hooitas.

Al met al zijn er vele pittoreske boerderijen en

bijgebouwen in de loop der tijd als sneeuw voor de zon verdwenen. De “pareltjes” van het platteland worden gesloopt of zodanig “gemoderniseerd” dat ze meer op bungalows gaan lijken. De vroeger rond de boerderij scharrelende kippen en varkens zijn verdwenen in afgesloten hokken. Ook melkkoeien in een weiland maken grote kans een zeldzaamheid te worden. En ook al maakt de VVV nog steeds reclame met eeuwenoude sfeerbepalende boerderijen, lang kan dat niet meer duren.

Deze ontwikkeling kan men jammer vinden, begrijpelijk is ze wel. Je kunt van de mensen niet vragen om in een museum te wonen.

Toch zou het aanbeveling verdienen om de uiterlijke kenmerken van de oudere boerderijen in tact te houden. Hiermee zou de specifieke eigenheid en identiteit van een oude buurtschap als Stokkum, samen met het fraaie landschap, in elk geval voor het oog behouden kunnen blijven.